

ОРФОЕПІЧНІ ДЕВІАЦІЇ В МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ: ГОЛОСНІ ЗВУКИ

У статті подано соціофонетичний опис мовлення, зокрема дотримання норм вимови голосних респондентами Західної України, та з'ясовано, на основі наукових досліджень, як ці норми відбиті у писемних пам'ятках, в основі яких лежить фонетичний принцип правопису.

Ключові слова: орфоенія голосних, соціопитування, Західна Україна

Однією із основних комунікативних ознак культури мовлення є правильність, тобто визначальна ознака культури мовлення, яка полягає у відповідності його літературним нормам, що діють у мовній системі. Усне мовлення у багатьох випадках залишається недосконалим у плані вимови. Якщо в українськомовних регіонах ця проблема менш помітна, то в російськомовних вона набуває особливої гостроти через постійні інтерференційні впливи та соціолінгвістичну ситуацію. Дотримання норм літературної вимови має велике значення для загального рівня культури розвиненої особистості, тому не можна залишати це питання осторонь.

Сьогодні існує багато праць, спрямованих на підвищення культури спілкування й культури української мови, наприклад праці О. Пономаріва, О. Сербенської, Н. Бабич, С. Єрмоленко, С. Караванського, М. Пентилюк, Г. Волкотруб, О. Горбул, О. Кубрак, Т. Чмут, С. Шевчук та ін. Українську школу мистецтва публічного мовлення представляють сьогодні вчені Г. Сагач, Л. Мацько, Н. Бабич, Н. Чибісова та інші. Питання літературної вимови завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації І. Огієнка, Я. Рудницького, О. Горбача. Попередниками у дослідженні окремих питань проблеми –

передусім соціофонетичного опису українського мовлення – можна назвати Н. Тоцьку, Л. Прокопову, М. Фащенко, М. Дружинець.

Мета нашого дослідження – зробити спробу виявлення, аналізу та опису типових помилок вимови, зокрема вимови голосних звуків респондентами Західної України та показати, на основі наукових досліджень, як ці норми відбиті у писемних пам'ятках, в основі яких лежить фонетичний принцип правопису.

Інформантами були студенти спеціальності українська мова та література Рівненського державного гуманітарного університету та Львівського національного університету імені І. Я. Франка. Для експерименту було підібрано 11 слів, у яких можна простежити володіння орфоепією голосних звуків: ненаголошеного звука [и] (*вершник, виделка, життя*); ненаголошеного звука [е] (*вершина, весна, везіння, перука, усміхається*); ненаголошеного звука [і] (*іноді*); ненаголошеного звука [о] (*зозуля, проміння*). **Об'єкт дослідження:** українське мовлення молоді різних вікових груп, зокрема його орфоепічна нормативність. **Предметом дослідження** є володіння орфоепічними нормами сучасної української мови, зокрема орфоепією голосних звуків.

Голосні звуки найчіткіше виявляються при ізольованій вимові або в наголошеній позиції після твердого приголосного. Усі наголошені голосні звуки у СУЛМ вимовляються чітко, наприклад: *т[і́]хо, т[е́]пло, з[о́]люб[і]чень*. Голосні звуки [е] [и] [о] у ненаголошеній позиції внаслідок ослаблення напруженості вимовляються менш виразно, ніж наголошені, зазнають певних змін.

Фонетичні зміни, які відповідають звуковій системі сучасної української літературної мови, входять до норм літературної вимови.

Ненаголошений голосний [и] майже завжди вимовляється із наближенням до [е], але ступінь такого наближення різний. Наприклад: [и] – з наближенням до [е]: [*ви ʰд́аток*] – *видаток*. Перед складом з [а́], [е́] він вимовляється як [eʰ]: [*не ʰс́ати*]; [*же ʰв́е*]. При швидкій вимові перед складом з [е́] ненаголошений [и] вимовляється як [е]: [*менé*] (*мине*), а перед складом з іншими голосними, особливо з [і́], [у́], – як [иʰ]: [*си ʰд́і*], [*жи ʰв́ім'*].

Слово *вершник* [*véршини ʰк*] усі респонденти Західної України вимовили згідно з орфографічною нормою: [*véршник*]. При вимові інших слів у мовленні студентів простежується наближення: 4 (16 %) респондентів підтверджують загальноприйняті кодифіковані норми при вимові слова *виделка* [*ve ʰд́елка*] або [*vedéлка*], інші – 21 інформант (84 %) – допустили помилку, вимовляючи: [*видéлка*]. У слові *життя* [*жет ʰá*] лише 1 студент (4 %) дотримався кодифікованих норм, усі інші 24 (96 %) вийшли за рамки норм: [*жит ʰá*].

Фіксація букви е на місці и, що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [и], зустрічається у Виголексинському збірнику XII-XIII ст.: *преде ревы* (5), у Київському Псалтирі XIV століття: *блговоленеємь* (71). Особливо часто це явище трапляється у пам'ятках XV-XVIII ст.: *нашеми* (Богд.ХУ, I, 290), *ожевали* (294), *Некита* (11, 116), *чесло* (Оп.Черк.з., 1552, АІ03Р, VII, I, 72), *седить* (ОП. Київ., з., 119), *цебули* (АЖ., 1584, 77), *метрополита* (Пер.33), *Чегерин* (АПГУ, 11, 30), *презначаєть* (К.З., к. XVII-п. XVIII ст., с. 298) [2, 77].

Ненаголошений [и], у досліджуваних джерелах М.Дружинець, позначається літерою *ы* послідовно: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *прывовля́* (7), *пльвѣ́* (7), *выходя́ть* (8), *ба́чышь* (8); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *до́брыи́* (3), *сыроты́ну* (4), *мылосты́вый* (9), *вы́шенькы* (11). Зрідка ненаголошений [и] позначається літерою е, перед складом з ненаголошеними [е], [а] у словнику П. Білецького-Носенка: *вешнякъ* (74). Вимова

ненаголошеного [и] у граматиці Я. Головацького передається літерою и (ы): *отвыкнувъ* (189), *отнынѢ* (212), *мыти* (138). Ненаголошений [и] іноді передається літерою е у граматиці О. Павловського: *шепишна* (74), в альманасі «Русалка Дністрова»: *лебонь* (27). Трапляються випадки, у яких на позначення ненаголошеного [и] вживається буква і: *тривога* (П.Куліш, 50, №10, 1861), очевидно, це вплив діалектної вимови [5, 366].

Ненаголошений голосний [е] завжди вимовляється із наближенням до [и], але ступінь такого наближення різний. Звук [е] вимовляється як :

1) [и^е] перед складом з наголошеними [í], [ú], [ú] : [ни^ес'імо], [ни^ес'у], [ни^ес'і] (*несімо, несу, неси*);

2) [и] перед складом з наголошеним [ú] при швидкому темпі мовлення: [виді́] (*веди*);

3) [е^ч] перед складом з іншими голосними, особливо з [е]: [ме^чне́], [не^чсла́] (*мене, несла*).

5 респондентів (20 %) відтворили орфоепічні норми при вимові слова *вершина* [ви^рші́на] або [ви^рші́на], а 20 (80 %) допустили помилку: [верші́на]; у слові *весна* 18 інформантів (72 %) дотрималися норми – [ве^нсна́], інші 7 (28 %) прочитали неправильно – [висна́]. Під час вимови слова *везіння* 9 (36 %) студентів із 25 відтворюють орфоепічну норму: [ви^ез'ін'а]; інші 16 (64 %) вимовили неправильно: [вез'ін'а].

У слові *перука* [пи^еру́ка] або [пиру́ка] – 6 студентів (24 %) Західної України дотрималися норми, а інші 19 (76 %) вимовили слово без наближення – [перу́ка].

За нормами СУЛМ, між м'якими приголосними ненаголошений голосний [е] наближається до [і]. Так слово *усміхається* 15 (60 %) інформантів вимовляє згідно з правилами – [ус'м'іха́је'ц'а], а 10 (40 %) інших – без наближення: [ус'м'іха́јец'а].

Звернемось до писемних пам'яток давньо- та староукраїнської літературної мови. Буква и на місці е зрідка трапляється у писемних пам'ятках, що відбивали окремі фонетичні особливості південних слов'янських говорів, ще з XI ст.: *наречеши* (Ізб. 1073, 112), *на кристѣ* (157), *оучитиля* (233) [2, 77].

За словами А. Москаленка до кінця XIII ст. безсумнівних прикладів з [и] на місці ненаголошеного [е] в пам'ятках не виявлено. Літера и (ы) на місці ненаголошеного [е] часто зустрічається у пам'ятках пізнішого періоду, наприклад: *учителю, мучитилемь* (Єв., 1283), *ожинися* (Єв.Верковича, XIV), *чирвоний* (Крех. Апостол, 1560), *Диниса* (Акт. кн. Полт. гор.ур.І,53) [8, 32], *канциляриєй* (Л.Вел.,31), *чирвонаго* («Лексикон» П.Беринди, 468) [2, 77], *на хрыбетъ* (К.Зіновієв, 226) [4, 157]. Наведені факти свідчать про певне артикуляційно-акустичне зближення [е] з [и], що є нормою сучасної літературної вимови [8, 32].

Зрідка фіксується вимова ненаголошеного [е] наближеного до [и], за свідченням М. Дружинець, у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *почытылы* (27), у «Кобзарі» Т. Шевченка – *сило* (39); у «Кобзарі» Є. Гребінки [е] передається літерою и (ы) перед наголошеним [і] лише в одному слові – *мыні* (42). У словнику П. Білецького-Носенка іноді фіксується вимова ненаголошеного [е] як [и]: *видмідь* (76), *бисида* (56) [7, 39]. Зрідка простежується фіксація вимови [е] як [и], що передається на письмі літерою и, в «Енеїді» І. Котляревського перед наголошеним складом з [і]: *минѢ* (І:236), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [і], [о]: *міні* (87), *чырвоный* (65), в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [і]: *минѢ* (5) [5, 365].

Фіксація літери и, що свідчить про відбиття сучасної орфоепічної норми у загальних назвах, зустрічається і в «Словарі української мови» (1907-1909) Б. Грінченка: *идол, ижиця*,

икати, индик, иржа [1, 182]. Варто зазначити, що написання початкового и перед н було орфографічною нормою на початку ХХ ст. і правило формулювалось у «Найголовніших правилах українського правопису» (1918) [9, 364].

На жаль, усі студенти вимовляють слово *іноді* [i'nod'î] без наближення до и: [i'nod'î], тобто не володіють нормою вимови початкового наголошеного [и].

У писемних пам'ятках української мови початковий наголошений [і] передається буквою и: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *иша* (15), *ижь* (30); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *искры* (11), *иволга* (11), *иный* (18). Літера и на позначення початкового наголошеного [і] подається в драгоманівці: *инакше* (33), *инчих* (20) у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *играшкы* (18), *игры* (43) [3, 125].

Звук [о] вимовляється виразно й здебільшого не змінюється; лише перед складом з наголошеним [у] та [і] вимовляється з наближенням до [у]. У слові *зозуля* цієї норми дотримується 15 (60 %) опитаних: [зу^озу́л'а], а усі інші (40 %) відтворюють орфографічні норми: [зузу́л'а].

У слові *проміння* [про^ом'ін'а] усі респонденти не дотримуються кодифікованої норми, вимовляють лексему без наближення [о] до [у] – [про^ум'ін'а].

Зміна ненаголошеного [о] на [у] зрідка наявна, як вважає А.Кримський, у пам'ятках староукраїнщини XI-XIII ст.: *уружьє* замість *оружье*, *оучистивъшеся* (Ізб. 1073, 38), *уружьникъ* (Сл.Б.Гр., XI, 71), *убрѣтоша* (Є.Гал. 1283, 51), *гулубеви* (Іпат. літ.). Ця риса стає виразною з XIV ст. Ось декілька прикладів цього фонетичного переходу [о] в [у] з пам'яток XIV-XVIII ст.: *свѣму* (Єв.Верковича, XIV ст.), *унукумъ* (Р.гр.№5, 1859). Простежується у на місці о в «Лексиконі» Памви Беринди: *протуру* (XXVIII), зрідка у творах Г. Сковороди: *кузуб*, *сумнительно* (під впливом укр. сумління) [2, 77].

Не засвідчується у писемних пам'ятках вимова ненаголошеного [о] наближеного до [у]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *горилкы* (20); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *голубко* (23), *зозуля* (30), *голубьятко* (64); у «Кобзарі» Т.Шевченка *голубонько* (36), *голубчики* (60), *голубка* (75). Вимова ненаголошеного [о] передана буквою у лише Т. Шевченком у «Більшій книжці»: *зузуля* (111,II) [6, 97].

Таким чином, більшість студентів західної зони України дотримуються норм вимови ненаголошених голосних [е] та [о], а саме у словах *усміхається* (60 %), *весна* (72 %) та *зозуля* (60 %). В інших випадках порушуються орфоепічні засади цих голосних, без наближення до [и] студенти вимовляють слова *вершина* (80 %), *везіння* (64 %) та *перука* (76 %); слова *проміння*, *іноді* 100% студентів вимовили неправильно. Відхилення від норми простежується й при орфоепії ненаголошеного [и], у словах *виделка* – 84 % та *життя* – 96 % респондентів не наближують [и] до [е], слово *вершник* неправильно вимовляє 100 % опитуваних.

Загалом у восьми з одинадцяти слів більшість молоді Західної України допускає орфоепічні помилки. Причиною цього є вплив орфографії, вплив орфоепії близькоспорідненої мови, неволодіння вимовними нормами.

Список використаної літератури

1. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 367 с.
2. Дружинець М. Л. Діахронічна ретроспектива: українське усне мовлення за писемними пам'ятками. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені*

- Івана Франка. Серія: «Філологічні науки» (мовознавство): збірник наукових праць. Дрогобич, 2017. № 8. Т.1. С. 76 – 80.
3. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за кобзарями-першодруками Тараса Шевченка (1840), Петра Гулака-Артемівського (1877), Євгена Гребінки (1878). *Мова: Науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2016. № 26. С.125-131.
4. Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші та приповідки, або теж присловія посполитые...» Климентія Зіновієва. *Мова та стиль українського фольклору*. Київ, 1996. С. 154 – 160.
5. Микитин-Дружинець М. Л. Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії. *Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко*. Одеса : Астропринт, 2009. Вип. 18. С. 363 – 369.
6. Микитин-Дружинець М. Л. Шевченко Т. Г. та становлення української орфоєпії. *Записки з загальної лінгвістики*. Одеса, 2001. Вип. 2. С. 94 – 107.
7. Микитин М.Л. Формування орфоєпічних норм української літературної мови (на матеріалі «Граматики малоросійського нарѣччя» О. Павловського і «Словника української мови» П. Білецького-Носенка). *Мовознавство*. 1996. № 1. С. 37 – 43.
8. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови. Одеса : Одеськ. педагог, ін-т, 1960. 64 с.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Наук. думка, 2001. 440 с.